

A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete: a *hogyki* típus létrejötte és használata*

1. Bevezetés. – A 15. századtól a 16–17. század fordulója körüli időig adatoshatók a tartalmatlan *hogy* és a vonatkozó névmási, ritkábban vonatkozó határozószói kötőszók összetételei: leggyakrabban a *hogyki*, szórványosan a *hogymely*, *hogymi*, illetve a *hogymikor*, *hogyhová* stb. Létrejöttükről többféle magyarázat is felvetődött a szakirodalomban, átfogó elemzésükre azonban eddig nem került sor.

A jelen dolgozat sorra veszi és továbbgondolja a keletkezési magyarázatokat, szembesítve őket az adatokból kirajzolódó képpel, majd megvizsgálja, mutatkoznak-e a kötőszótípus használatával kapcsolatos grammatikai, illetve regiszterbeli tendenciák. Végül említést tesz arról, hogy jelenlétének (vagy éppen hiányának) vizsgálata hogyan járulhat hozzá bizonyos kódexszövegek előtörténetének a felderítéséhez.¹

Az áttekintés a *hogy* és a *ki*, *mely*, *mi* összetételeire terjed ki, a határozószói vonatkozó névmások összetételeivel azonban – az összegyűlt adatok elenyésző száma miatt – nem foglalkozik.

1.1. A *hogy* + *ki* státusa. Valóban összetett kötőszóval van-e dolgunk, vagy két önálló elem együtállásával? A magyar nyelvtörténeti szakirodalom korábban mutatott némi ingadozást abban a tekintetben, hogy megtörténtnek tekinti-e a két elem fűzőjét, avagy sem, majd a TNYt.-ben az a vélemény kerekedett felül, hogy összetett kötőszóval van dolgunk. Ezúttal magam is ehhez a felfogáshoz szeretnék csatlakozni (bár korábban a kötőszó-együtállás megnevezést használtam).

Ha megvizsgáljuk az adatokat az egybeírás/különírás kérdésében, azt tapasztaljuk, hogy – bár tudvalévő, hogy a helyesírás konzervatív jellegű, azaz hajlamos jó ideig tovább őrizni a nyelvi változás előtti állapot írásképét – rendszeresen találkozni egybeírt formákkal is. A MargL. relatív bőséges adatállományában (részletesebben I. lentebb) például az adatoknak csaknem a felében, 44%-ában egybeírva szerepel a kötőszó. Ez figyelemre méltó tény, még akkor is, ha tudjuk: a helyesírást grammatikai kérdésekben általában sem tanácsos megfellebbezhetetlen döntőbíróként segítségül hívni, normát nélkülöző korszakokban pedig különösen nem.

A *hogyki* megfelel ugyanakkor a szóösszetételei kritériumok közül (vö. Kenesei 2000: 81–7) a megszakíthatatlanság feltételének: az adatok tanúsága szerint a *hogy* és a vonatkozó névmás együttese tipikusan nem tűr meg közbülső elemet.² (Ellenkező viselkedést mutat például a *ha* + *ki* típusú együtállás, amelyben két önálló szó vesz részt: a *ha* kötőszó és a határozatlan névmás: Mt. 5,42: *ha kedýglen ký mýt keer thwled, agýad neký* (JordK. 368); *ha te es mit tudsz, ird meg* – NádL. 1556: 15.) A szóösszetétel kritériumai közül a másik kettő: a tagonkénti módosíthatatlanság és az együttmozgatás próbája esetünkben nem alkalmas a tesztelésre.

Az univerzális modell felől közelítő kutatók általában a *hogy* mondatbevezetőt és a vonatkozó névmást két önálló elemnek tartják. Többnyire úgy vélekednek, hogy az utóbbinak nem tulajdonítható mondatbevezetői szerep. A pusztán vonatkozó névmással kezdődő szerkezetek úgy tekintendők – ami a két elem önállóságát támasztja alá –, hogy élükön, a vonatkozó névmás előtt, egy kitöltetlen hely képviseli a mondatbevezető pozícióját. A mai magyarban erre a helyre odakerülhet a *mint*, a régiségben pedig ugyanígy realizálódhatott például a *hogy* is, amint ezt a korábbi *hogy* + *ki* típusú együtállások is mutatják (Kenesei 1992: 588).³ A vonatkozó névmás, előtte a kitöltetlen vagy kitöltött helyel: operátor. A relatív ciklus működése – a terminus a névmási elem → vonatkozó operátor → funkcionális fej grammatikalizációt írja le – megmutatja: az operátor és a mondatbevezető különbségét az adja, hogy az előbbi, a mondatbevezetővel ellentétben, nem tette meg a ciklus utolsó lépését. Megmaradt korábbi szintaktikai szerepe, azaz nem vált pusztá szintaktikai szóvá (funk-

* A tanulmányban felvetett kérdések adatoláshoz felhasználtam az OTKA 81189. sz. pályázatának korpuszát is.

¹ Az utóbbi részfőcím itt csak vázlatosan szerepel, mivel erre koncentrált a dolgozatnak egy korábbi változata (Dömötör 2011).

² A megállapítást egyetlen (hapaxgyanús) adat gyengíthetné a következő – nem minden nyelvhasználati zavar nélküli – mondatban, amelyben egy *honnén* + *kiből* és egy *hogy* + *azkiből* áll párhuzamban: 1582: *Az el püftülaľ felol az Banis nem ľgafat montanak mert ő ľeljege adot űot eg: parafı embernek ot: eg: haz vľeľt őda mentenek az ľaz harmaul az vagi menien honen kibol ki hotanak. mirol tug: a Aľt keľmed: hog: csak eg: eľtendon is Beľzben egi nehani Caput peczetelnek be hog az kibol ki hotanak* (JobbL. MNy. 54: 558). Vö. továbbá az irodalomban többször hivatkozott (pl. Batta 1908: 48) 20. századi nyelvjárási szerkezeteket (amelyek létrejötte azonban minden valószínűség szerint későbbi mondatvegyüléssel magyarázható): *annak vóna egy ama-fája, hogy akjen három esztendeje ama nincsen*.

³ Bár téves a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás együtállása gyakori jelenség lett volna, tény, hogy a szerkezeti lehetőség meglétét – legalábbis a vizsgált korra vonatkozóan – a kisszámú előfordulás is igazolja.

cionális fejjé) (Bácskai-Atkári 2013: 301–2). Ezek a vélemények azonban, amelyek szerint a vonatkozó névmások nem lennének kötőszónak tarthatók, az univerzális modell keretében vizsgálódó kutatóknál sem kizárólagosak (l. pl. É. Kiss 1998: 143 és kk.: „A vonatkozó névmásos kifejezés [...] [+ kötőszó] jeggyel rendelkezik” stb.).

De bárhogy határozzuk is meg a vonatkozó névmás státusát, a *hogy*-nak és a *ki*-nek tulajdonítható kétféleség nem elégséges érv a fúzióval szemben, hiszen összetett kötőszók nemcsak két mondatbevezető kapcsolatából jöhetnek létre; az operátorok is forrást kínálnak a folyamathoz (l. pl. a *csak*, az *is*, a *nem* részvételét az összetett kötőszók keletkezésében).

Mindazonáltal világos, hogy a két elem fúziójának feltételezése – az ellenérvek fényében – nem problémamentes. A dolgozat további részeinek tanulságait azonban a sajátométól eltérő állásfoglalás sem érvényteleníti, hiszen két önálló elem kombinációjának szokásossá válása fúzió feltételezése nélkül is hasonló kérdéseket vet fel.

1.2. Kötőszó-keletkezés összetétellel. A kötőszók keletkezésének egyik közismert módja az a számos nyelvből adatolt és elemzett grammatikalizációs folyamat, amelynek eredményeképpen az új elem két egymás mellett álló szó együtteséből áll elő. A kialakulás három, egyszerre meglévő alapfeltétele a jelentésbeli (funkció szerinti) alkalmasság, a gyakori együttes előfordulás és a megfelelő pozíció. Mondatbevezetőik esetében ez mindenképpen az érintett tagmondat első helyét, illetve a két szomszédos tagmondat határán lévő szomszédos helyzetet jelenti (de más típusú, kevésbé kötött szórendi helyű kapcsolóelemek létrejöttében is kiemelt szerepe van a tagmondatéli pozíciónak).

Az ómagyar kor tekintélyes számú példát szolgáltat a jelenségre (vö. pl. Juhász 1992: 786–94). A forrásszófajok sorában többnyire (bizonyos típusú) névmások, határozószók, névutók, partikulák és már meglévő kötőszók regisztrálhatók – így keletkezett többek között az *azután*, a *mindazonáltal*, az *ugyanis*, a *mégsem*, illetve a későbbiekben kihalt *demaga*, *viszonellen*. (Ritkább, amikor igéből és bővítményéből válik kötőszó, mint a *tudniillik*, a *jöllehet* és a hamar kiveszett *tudnimélt*.)

A fúzió gyakran nem pusztán a két (vagy több) érintett elem, hanem a mondatathárok újraelemzésével is jár. Ilyen változás például, amikor a főmondat végén utalószóként álló névmás és a mellékmondat élén álló kötőszó forrad új egységgé, például: *aki*, *ami*, *úgyhogy*, *úgymint* és a kihalt *olymely*. Fúzióval két alárendelő kötőszó együtteséből is keletkezhet új elem. A forrásszerkezet két összetevője ilyenkor többnyire a kötőszóval induló mellékmondat és az ennek kötőszava után beékelődő, szintén kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat (az efféle szerkezetek táplálhatták például a *hoghya* és a *mintha* forrásait; bár ezekben a tagmondatathár-eltolódás és a kötőszók fúziója tagmondatellipszissel is megvalósulhat, l. pl. Juhász 1992: 792).

A példák között eddig nem szerepeltek a *hogyki*-féle kötőszók. Ezeknek – az itt összefoglalatról bizonyára el is térő – kialakulásáról a későbbiekben lesz szó.

2. A *hogyki* típusú kötőszókról általában. A legelterjedtebb általános alárendelő kötőszó és a relatívum társulásából létrejött összetételt grammatikalizációs lexikonában nem regisztrálja a Heine–Kuteva-szerzőpáros (2002). Európán kívüli példát nem is várhatunk, lévén a vonatkozó névmás szokatlan a nem európai nyelvekben (Diesel 1999: 120). Korábbi szakirodalomra hivatkozva a Harris–Campbell-szerzőpáros (1995: 289) viszont megemlíti egy közismert, a magyaréhoz hasonló kötőszó-együttállást az angolból: egy nyelvtörténeti folyamat egyik állomásaként a 13. században a *that* korabeli formája, amely mutató névmásból ’hogy’ szerepű kötőszóvá grammatikalizálódott, az úgynevezett független (más terminológia szerint ál-) vonatkozó mellékmondatokban együtt szerepelhetett a *wh*-névmásokkal. Az, hogy a *that* az alaptaggal rendelkező vonatkozó mondatok bizonyos fajtáiban egyidejűleg önálló relatívumként is állhatott – és állhat ma is –, lazábbnak mutatja az angol és a magyar kötőszókettősök párhuzamát. A különbség a kiegészülés sorrendjén alapul: a magyarban a relatívum mellé került a szerkezetbe a *hogy*, míg az angolban a ’hogy’ mellé a relatívum.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a Nyelvtörténeti szótár (2, 293), a mondatörténettel foglalkozó grammatikákba is bekerült.⁴ Simonyi Zsigmond mondattanát követően

⁴ Az alábbiakban a megállapításokban az egyszerűség kedvéért a leggyakoribb ide tartozó kötőszó, a *hogyki* reprezentálja a típus mindhárom kötőszavát (*hogyki*, *hogymely*, *hogymi*), hasonlóképpen a *ki* említésével utalok a vonatkozó névmás mindhárom variánsára (*ki*, *mi*, *mely*).

(1882: 2, 86) kisebb vagy nagyobb súllyal szerepel Galambos Dezsőnek a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozó tanulmányában (1907: 15–8), Klemm Antal mondattanában (1942: 490), Rác Endrének a következményes mondatstruktúrákról szóló könyvében (1963: 44–5, 85–7). A TNYt. ómagyar kori kötetének több fejezete is kitér rá: Juhász Dezső a kötőszóknál (1992: 792–3), G. Varga Györgyi a névmásoknál (1992: 536–8) tárgyalja. Az alárendelő mondatstruktúrák közül elsősorban Dömötör Adrienne-nek a minőségjelzői (és értelmező jelzői) alárendeléssel foglalkozó fejezetében esik szó róla (1995: 674; 691–2), de Haader Leánál más alárendelő mondat típusokkal kapcsolatban is megjelenik (pl. 1995: 660). A középmagyar korszakra vonatkozóan a *hogyki*-t Dömötör Adrienne-nek a TNYt. középmagyar kori kötetébe készült fejezetei említik a minőségjelzői, illetve az áljelzői mellékmondatokkal kapcsolatban (2006: 43; 2008: 45).

A kötőszótípus létrejöttének magyarázata a szakirodalomban többnyire a kérdéssel fonódik össze: mi indokolja, hogy a vonatkozó mellékmondatok élére „többletként” odakerül a *hogy*? A feltételezések általában arról szólnak, hogy a kétféle kötőszó külön-külön került egymás mellé bizonyos típusú tagmondatok élén, és az így létrejött kötőszó-kombináció terjedt át – összetett kötőszóként grammatikalizálódva – másféle szerkezetekre is. Az összetett kötőszó forrásai között elsősorban a következményes jelentésáryalatú, a célhatározói (és egyéb alárendelő), valamint a lényegi tartalomadó *hogy* kötőszós mondatstruktúráknak a vonatkozó kötőszósakkal való átfedő jelenlétét szokás számon tartani. Egy-egy példával szemléltetve: következményesség: *mýuely valamyt olyat · hogky tegedet epehen* (HorvK. 260); célhatározás: *keet frateri ada omelleje hoig kyk ohet kyssimik* (SzékK. 338); lényegi tartalomadás: *ha crystws oly allat wolna hogy kiben wolna egy természet* (ÉrsK. 491); az előbbieket közé nem sorolható használat: *Ez soror kat'ina vala az · hogky latta vala* (MargL. 218).

A kialakulási magyarázatok között – mellékszálként – rendszeresen helyet kap a kötőszó-összetételek keletkezésének más esetekből is ismert módja, a tagmondathatár-újraelemzés is. Amikor a két kötőszó szomszédos pozícióba került – a *hogy*-gyal indított mellékmondatba egy vonatkozó kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat ékelődött be –, használati szabályuk átértelmeződhetett: *Azt paranczolom nektek. hog kyk xp̄snak hazasagara vattok meg gywrrwzuen. [...] hýgv̄etek nekem vennek mýndenewnnen býzonsaguewtnek* (VirgK. 135).

Háttérben maradt a szakirodalomban ugyanakkor az a korábbi felvetés, amely szerint a *hogy* az alárendelt tagmondatok általános jelölőjeként indult volna terjeszkedésnek. Magam az erre a lehetőségre építő magyarázat érvényessége mellett szeretnék majd érvelni (l. lentebb).

3. Keletkezési lehetőségek. A fentebbiekben felsorolt keletkezési lehetőségekről a jelen tanulmányhoz gyűjtött adatállomány elemzésével a következő részletesebb és helyenként módosított kép rajzolódik ki.⁵

3.1. Szerkezeti kombináció és analógia. Megvizsgálva a mondatstruktúrákat, azt tapasztalhatjuk, hogy bizonyosfajta tagmondat-együttesekben a külön-külön kitétt két kötőszó összetorlódására két szerkezeti variáns teremt lehetőséget. Egyik megoldásként adott a vonatkozó kötőszós mellékmondat, amelyben a vonatkozó névmás főmondat egyik névszójára utal vissza (és a mellékmondatban viselt mondatrészi szerepének megfelelő alaki kitevőkkel rendelkezik); például: „Semmi oly jót nem tehettek, kivel az elveszett szüzesség megtérjen”; „Bocsássad emberedet, kinek adnám bizonyoságot”. Másik megoldásként adott a *hogy* kötőszós mellékmondat, amelyben ugyanez az anafóra egy – kitétt vagy odaérthető – mutató névmás által áll elő (illetve [+ személy] jelentésgyűjű alaptag esetén választhatóan vagy kötelezően személyes névmás által). Ez a mutató vagy személyes névmás ugyanazzal a mondatrészi szereppel és az annak megfelelő formával rendelkezik, mint a másíkfajta szerkezetben a vonatkozó névmás: „Semmi oly jót nem tehettek, hogy (azzal) az elveszett szüzesség megtérjen”; „Bocsássad emberedet, hogy neki adnám bizonyoságot”. A két megoldás kombinációjában mind a két kötőszó ott áll a mellékmondat elején (és így nem lehet kitenni a relatívumnak

⁵ A dolgozat csaknem 170 adaton alapul; a jelenség gyakoriságához mérten ez kifejezetten jelentős elemszámnak mondható. Az anyaggyűjtés kilenc teljes művet ölelt fel – olyanokat, amelyek az előzetes vizsgálatok szerint az adatolás szempontjából ígéretesnek mutatkoztak –, és további adatok származnak műrészletek feldolgozásából és tallózó adatgyűjtésből. (A feldolgozott teljes művek: JókK., FestK., VirgK., MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK., Bornemisza Péter: Órdögi kísértetek.)

megfelelő mutató, illetve személyes névmást, hiszen a visszautalás szerepköre be van töltve): *femmy oly yot nem tehettek · hog kyuel az el vezet vzzeffeg meg teryen* (CornK. 141r); *boczasad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath* 1512: (KárOkl. 3:86).

Szerkezeti kombinációval a következő három alpont alatti eseteket lehet magyarázni. A negyedik alpont alá sorolható adatokra ez a magyarázat nem vonatkoztatható; ezekben a *hogyki* megjelenését a kötőszó analogikus továbbterjedésével szokás indokolni. A továbbiakban majd ellenvetést szeretnék tenni ez utóbbi magyarázattal kapcsolatban.

3.1.1. A következményes jelentésárnyalat kétféle kötőszavának összetorlódása. Rác Endre a *hogyki* típusú kötőszó keletkezési terepének a következményes jelentésárnyalatú jelzői mellékmondatos szerkezeteket tartja.⁶ (A lehetőséget elsőként Simonyi említi, Klemm csak a felsorolás szintjén számol vele, Galambosnak pedig pusztán a példái utalnak rá.) A következményes tartalom hordozó mellékmondat mint a kötőszótípus fontos forrásvidéke a továbbiakban is jelen van a szakirodalomban (Juhász). A vonatkozó kötőszós mellékmondat impliciten fejezhet ki következményességet, a *hogy* kötőszó a jelentéstartalmat explicitté teszi. A *hogyki* kötőszó tartalmazza tehát a következményesség speciális kötőszavát, miközben a vonatkozó szerep jelöléséről sem mond le: *Se lelesseek ez vzben oly dolog · hogky az ev felsegenek zemyt meg bantanaya* (HorvK. 117); *olly nagy kisirtet ióne reaiokis, hogy ki miat mindennap [...] bűnben esnened* (Örd. 828a).

3.1.2. Érintkezés a céladással, okadással. Többször előkerül a vonatkozó névmási kötőszós jelzői mellékmondatoknak a célhatározói (ritkábban okhatározói vagy másfajta) alárendeléssel való érintkezése is (Simonyi, Rác, Juhász, Haader, Dömötör 1995; 2008). A jelzői típusú mellékmondat, miközben vonatkozó kötőszavával formailag az utalószó nélküli névszói alaptaghoz kapcsolódik, a főmondatbeli cselekvés célját is megadja, és ez utóbbi kapcsolódást teszi pregnánsabbá a *hogy*-gyal. A *hogyki* ebben a szerkesztésmódban a latin *qui* kétféle fordítási lehetőségének küzdelmét is mutatja (Rác i. m. 86): a vonatkozó névmás a szó szerinti, a *hogy* a célhatározói mellékmondatokra a magyarban jellemző megoldás. A céladással való érintkezés – a mellékmondatok egyaránt utóidejű mivolta miatt – az áljelzői szerkezetekre jellemző: *meltoltással nyerny ennekom malaztot hogy kywel erossen en ellene alhassak ez vilagnak [...] keseretinek* (KrizaK. 78); 1588: *vthi keolchegwnknekis gongiat vifelhetne 'k. hofi kiüel eo Felfegett Megh talalhatnank* (JobbL. MNy. 46: 272).

Ritkán az okhatározói szerkezetek érintkezése is regisztrálható: *dycheveytueen dorotheanak ifieneet · hogyky februar hauban rofakat es almakat kevldhet* (CornK. 129r). (Nem példátlanok másfajta alárendelő érintkezések sem, de igen-igen ritkák.)

3.1.3. Kereszteződés a lényegi tartalomadással. Néhányan számon tartják – a különböző korok eltérő terminológiájával élve – a vonatkozó, azaz részleges tartalomadó szerkezetek és a *hogy*-gyal kapcsolódó, azaz lényegi tartalomadó szerkezetek érintkezését (Klemm, Rác, Dömötör 1995; 2006). Ritkábban előforduló jelenségről van szó, amely leginkább a mutató névmások tartalomadása-kor állhat elő, illetve esetleg számba vehetők azok az esetek, amikor a tartalomkifejtés kettős: az egyik főnév esetében lényegi, míg a másik esetében részleges: *nin en elendø embor ol' hoğ ki vtet latvan touabba elhessen* (NagyszK. 11); illetve *Ezenkeppen byzoneytatyk meg az fegyuer vifelevenek hyvfege. hogky illyen vezedelemre vete magat ev vraert* (CornK. 88r).

3.1.4. Analógiával magyarázott használat. A korábbi pontok alatt sorra vett szerkezeti típusok a *hogyki*-vel álló szerkezeteknek csak egy részét adják. Sok mondatban az összetett kötőszó jelenléte nem magyarázható szerkezeti kombinációval, vagyis azzal, hogy a *ki* mellé társuló *hogy* önálló funkciót hoz be az együttesbe. Ómagyar kori példák: *nagy heu idwn hagnaŷyak az hegiel. hofi ky igen nagi vala* (VirgK. 46); *halalos bvn, Az ol' kéwansaagh, Awag gōnōrōvsēgh, hoğ mel', lezen valamŷ teremtett Allathoz, az ŷstennek felette* (SzékK. 170). Középmagyar kori példák prózában: *a3 a3 ah Chriftus hoğ ki a3 iftennek minden mi ho33ank ualo irlgalmafsagat [...] telliefegel meg ielenti* (Ozor. C3b); 1555: *Eg, eg Jspanyor leanth wŷjtők, hog kyknek Rwhazathŷyokra tŷzer tebbet kel*

⁶ A külön nem jelzett szakirodalmi helyek a 2. pont alatt felsorolt kiadásokra és lapszámokra hivatkoznak.

költhenőidők (BSvKL. 74); versben: *vala egy bent atya hogy kit az vr Isten, az nagy Abrahamnac fel neueftet vala* (Hoffgr. L2a); *Leua ala indulatya hamar lón Balaiffi Menyhartnac hogy ki nagy buara lón* (TKr. c3a). A *hogyki*-féle kötőszók ezenfelül – akárcsak a vonatkozó névmások magukban – már írásbeli felbukkanásuk kezdetétől jelzői szerepben is állhatnak: *demjen gyvrgy valota volna zent myklos bely rjzjt [...] hog ky falvbely rzyek fekvnynek zabocz varmegjeben* (1504: Száz. 1872: 478); *oly vzvet kel vala valasztany az isteny anyasagra · hog mely vzv volna jozagos* (HorvK. 60).

Ezt a fajta használatot – Klemmtől kezdve – többnyire a *hogyki* analógiás továbbterjedésével szokták indokolni.

Magyarazatként kínálkozik még a *hogy*-nak mint az alárendelés általános, szerkezetfüggetlen jelölőjének a terjedése is – ezt korábban Simonyi vetette fel mind az itt érintett szerkezetekkel, mind a függő kérdésekkel kapcsolatban (i. m. 85). Erről, valamint arról, miért ez utóbbi magyarázat mutatkozik megfelelőbbnek, a lentebbiekben lesz szó.

3.2. A *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése. Az analógiás magyarázathoz szükség van arra, hogy számon tartsunk kiinduló szerkezeteket, amelyekben bizonyos okokból létrejött a jelenség, amely azután a későbbiekben továbbterjedt más szerkezetekre, olyanokra, amelyekben a megjelenése már nem indokolható közvetlen grammatikai okokkal. A *hogy* önálló terjedését fogadva el magyarázatként, nem szükséges feltételezni korábban keletkezett – és a későbbiekhez mintául szolgáló – szerkezeteket. Ugyanakkor nem kell kizárnunk annak lehetőségét, hogy a *hogy* önálló terjedése mellett másféle, a *hogy*-nak kedvező folyamatok is teret nyerhettek, olyanok, amelyek – ettől az általános jelenségtől eltérően – csak bizonyos mondat típusok kötőszóhasználatára jellemzőek (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás, l. fentebb).

Az analógiás továbbterjeszkedésre építő magyarázatot az adatok arányai megkérdőjelezik. A kötőszó kialakulására legesélyesebb szerkezet, a következményes mellékjelentést hordozó mondatkapcsolat is periférikus jelenségnek mutatkozik ahhoz, hogy analógiát kínáljon az összes többi szerkezet számára – de elenyésző kisebbségben van jelen az adatok között a fentebb tárgyalt típusok bármelyike is. A 16. század második évtizede tájékán keletkezett és itt tüzetesen átvizsgált kilenc kódex adatainak például mindössze kb. 10%-a sorolható a szerkezeti kombinációval létrejehető – a kétféle kötőszó önálló funkciójával indokolható – típusokhoz. Az analógiás elterjedés esetében így az is benne foglaltatik a feltételezésben – még ha kimondatlanul is –, hogy ezek a meglehetősen ritka szerkezetek lettek volna hatással a „maradék” kb. 90%-nyi *hogyki*-t tartalmazó mondatra.

Az arányokat is tekintetbe véve tehát sokkal inkább a másik feltételezéssel kell számolni, amely egy szélesebb hatósugarú folyamatban, a *hogy* általános terjedésében gondolkodik: a kötőszó mint az alárendelés általános jelölője elkezdett megjelenni a relatívummal bevezetett tagmondatok élén is. Ez a feltevés – a fentebb már elmondottak értelmében – tehát nem zárja ki, hogy lehettek olyan szerkezetek is, amelyekben a *hogy* jelenlétét valamely jellemző szerepe támogatta, ugyanakkor megengedi, hogy a *hogy* ezektől függetlenül is megjelenhessen bármely vonatkozó szerkezetben.

A kötőszó általános terjedését feltételezve ugyanakkor váratlan jelenség, hogy a folyamat megszakad. (Amíg például a függő kérdések mondatbevezetőjeként a szerkezetbe bekéredzhető *hogy* jelensége a mai napig stabil.) Érdemes viszont figyelni arra, hogy a *hogy* + *ki* összetétel a formáját tekintve emlékeztet a *ki* elé klitizálódó *a(z)* esetére. (Innen nézve érthetővé válik – ha első közelítésre megelépnék hathat is –, miért sorolta a *hogyki*-t a TNyt. névmási fejezetének írója az előtagos vonatkozó névmások közé; l. G. Varga i. h.) Az *a(z)* + *ki* és a *hogy* + *ki* összetételekben mindkét előtag alkalmas volt arra, hogy a *ki* típusú névmás mondatbevezető voltát morfológiailag egyértelműsítse: az *a(z)* az ismert újraelemzés révén, a *hogy* pedig legfőképpen az alárendelés általános jelölőjeként való terjedése nyomán. (Ez a gondolat összhangban van Simonyi felvetésével, amely szerint a *hogy* esetleg a határozatlan névmástól még teljesen el nem különült vonatkozó névmás szerepének megerősítésére szolgálhatott; i. m. 85). A két jelenség eleinte egymás mellett indult terjedésnek. Míg azonban az *a(z)* előtagos relatívum a későbbiekben egyre gyorsuló tempóban terjeszkedett,⁷ a *hogyki* összetétel a 16. század vége körül eltűnik a nyelvhasználatból. Vagyis az előbbi

⁷ A minőségjelzői szerkezetekben például a 16. század második-harmadik harmadában még csak 8,3%-kal, a 17. században már 30,6%-ban volt jelen (a TNyt. középmagyar kori törzsanysága alapján; Dömötör 2008: 47).

lett a konkurenciaharc győztese – amiben támogatta a mutató névmás klitizálódásának a korban igen erőteljes modellje (l. pl. Haader 2008: 80–2) –, az utóbbi pedig vesztesként szorult vissza.

A nem túl intenzíven nekilendülő, majd megszűnő terjeszkedést egy másik szálon a fordítási eljárások bizonyosfajta megoldása és ennek továbbhagyományozódása is segíthetett megalapozni. A *hogy* ezekben a mondatokban – noha csak adott szerkezetekre jellemzően – ugyanúgy nem hordoz saját, eredeti funkciót, ugyanúgy pusztá morfológiai változatként kerül oda, mint a fentebbi esetben.

A latinban a 'hogy' jelentésű *quod* kötőszó alakilag egybeesik a *qui, quae, quod* vonatkozó névmás semleges nemű alakjával. A semleges nemű *quod* áll – többek között – független vonatkozó mellékmondatokban, illetve bizonyos névmási alaptagok mellett is. A *hogyki* az ugyanilyen típusú magyar tagmondatkapcsolatokban is – rendelkezzenek latin eredetivel vagy sem – rendszeresen előbukkan. Független vonatkozó mondatokban: *cristufnak zerelmeert meg viala menden fewldyeket es testyeket. Hogy nagy tevkellestefsegnek dolga* (CornK. 125v) ~ *quia amore Christi contempsit omnia terrena et carnalia: quod est magna perfectionis*; 1553: *ez Krwysyth mya az zegenessegnek sokbol waygon bantassa, hogy ky mya ez haznak sokbol waygon fogyathkozassa mosthanys* (LevT. I. 107). Névmási alaptagok mellett (ez a típus a *hogyki* használatának tekintetében részben átfedést mutat a következményes és a lényegi tartalomadó szerkezetekkel): *Mert femmi ninczen el fedezue / hoğ mell' iouendõre meg ne nilatkozzik / es femmi el titkolt dolog ninczen / hoğ mell meg nem tudattatik iouendõre* (SÚT. I. 103a) ~ *Nihil autem opertum est, quod non reveletur, neque absconditum, quod non sciatur*; *Ez soror katerina vala az · hogkÿ latta vala* (MargL. 218); *Ha pedig ualamit oliat mondnak hoğ kit irasbol nem bizonyithatnak* (Ozor. C1a). A magyarban – a latin kötőszóhasználatától immár eltávolodva, de valószínűsíthetően az onnan származó séma nyomán – az értelmezői helyzetben ki nem tett névmás (utalószó) mellett sem kivételes a *hogyki*: *bÿzonsagot tevttek az sororok · jelessevl Soror jolent hogkÿ vala secrestÿeres soror* (MargL. 14); *Kezdetyk dychevfezes zent Ilona azzonrol ygen zeep tanufag hogy ky vala romay nagyfagos chazarne azzony* (CornK. 141v).

Bár a latin kötőszóknak megvannak a szokásos magyar megfelelői a fordításirodalomban (a 'hogy' háttérében álló *quod*-ra vö. pl. Haader 1995: 522, 531, 551), lehetséges, hogy ilyen esetekben némely fordítók (iskolák?) az alaki érintkezést a két kötőszó együttesével javasolták visszaadni.⁸ Ez összetelálkozhatott a *hogy* terjedésének fentebb valószínűsített folyamatával.

A kötőszó-használati változatok – a *hogyki* kétféle típusú keletkezésének megfelelően – tehát a következők voltak (a *hogyki* minden esetben messze kisebbségben maradó mellékvariáns):

a) A *ki* és a *hogyki* típus a jelentés- és értelmezésbeli többletet nem viselő vonatkozó mellékmondatokban váltakozik: *nagÿ kyaltassal te zent lelkodeth ky boczatad. hoğÿ ky kyaltas vram Iesus te zent ÿstensegÿ hatalmadnak wala ÿegÿe* (CzechK. 34) ~ *nag kayaltassal the zenth lelked ky bochatad: ky kayaltas wram Iesus: the zent Istensegÿ hatalmadnak wala ÿegÿe* (GyöngyK. 21); Lk. 12,2: *Mert femmi ninczen el fedezue / hoğ' mell' iouendõre meg ne nilatkozzik / es femmi el titkolt dolog ninczen / hoğ' mell meg nem tudattatik iouendõre*. (SÚT. I. 103a) ~ *Semmi ke · ol' fedÿzÿt ki nem ÿgiÿentÿetic / z fÿmi ol' reitec ki nÿ megtudatic* (MünchK. 69vb). A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a pusztá vonatkozó névmás maradt pozícióban.

b) A *ki*, a *hogy* és a *hogyki* típus azokban a mondat szerkezetekben kínál választási lehetőséget, amelyekbe a *hogy* az egyes szerkezetfajtákra jellemző használata révén kerülhetett (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás). Olykor törekvés látszik arra, hogy a kötőszó-összetétel fővariáns legyen a következményesség jelölésében, mint például Bornemiza Péter egyik művében: *hirtelen oly segítseguel lesz : hogy kin mind egez eletekben amelkodnac* (Örd. 715a); *olly nagy kisirtet ÿone reaiokis, hogy ki miat mindennap valami szõrnyÿ bûnben esnenec* (Örd. 828a). A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a jelölt – azaz az egyszerű vonatkoztatáson túlmutató értelmezést kifejezetté tévő – esetekben a *hogy* maradt pozícióban, míg a jelöletlen esetekben a vonatkozó névmás.

3.3. Újraelemzés lehetősége a tagmondathatáron. A *hogyki* típus létrejöttének egyik lehetséges módjaként többen – mintegy mellékszálként – egy szerkezeti átrendeződést is számon tartanak: a tagmondathatár újraelemzésének lehetőségét (Rác, Juhász, Dömötör 1995). Ebben az esetben

⁸ A kódexek korának nyelvújító fordítói más esetekben is vezettek be új (használatú) kötőszókat a latin megfelelőik visszaadására (vö.: *monnal* 'mint', *mert* 'hogy').

a szomszédos pozíció és az újraértelmezését adó szerkezeti feltételek eredményezik az összetett kötőszó kialakulását.

Az idevonatkozó szokásos adatértelmezés szerint az újraelemzés a következőképpen játszódhatott le. A kiinduló szerkezet egy (legalább) háromtagú és -szintű tagmondategyüttes, amelyben az elől álló abszolút főmondat *hogy*-os mellékmondatába a kötőszó után egy vonatkozó mellékmondat ékelődik be. A tagmondatok és velük a kötőszók kapcsolatának átértelmeződése a szokásos magyarázat szerint úgy történne, hogy a vonatkozó mellékmondat, élén a *hogyki* együttesével, „közvetlen kapcsolatba lép” az abszolút főmondatl, majd a korábbi *hogy*-os mondatnak a beékelést követő része valamiképpen leszakad (?) a szerkezetről. Ez a magyarázat azonban – amelyet korábban magam is elfogadhatónak tartottam – valójában nem tűnik elég meggyőzőnek. A fordítások olykor hosszasan kanyargó összeékelt tagmondattal és tagmondattömbjei sem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy az újraelemzéshez alapot, a nyelvhasználat számára pedig letisztult mintát teremtsenek. Emellett az újraelemző kapcsolódás alapfeltétele sem magától értetődően adott, hiszen az abszolút főmondatban nem feltétlenül van alaptagul kínálkozó névszó (mint a lentebb következő példák is mutatják).

A beékeléses mondatkapcsolatok valóban jelenthetnek forrásszerkezetet a *hogyki* számára, de az előzőekben vázoltakkal ellentétben másféle folyamatnak kellett lejátszódnia.

A kötőszók efféle fúziójának forrásszerkezetéül azok a tagmondategyüttesek alkalmasak, amelyekben a főmondat és a neki közvetlenül alárendelt mellékmondat kapcsolata a *hogy*-nak a kitételét és a hiányát is megengedi: „Parancsolta, hogy büntessék meg” → „Parancsolta, büntessék meg”. Ezek a szerkezetek, ha a kötőszó után beékelődik egy vonatkozó mellékmondat, a következő újraelemzési lehetőséget tartalmazzák: „Parancsolta, [[hogy [ki ellenszegül,] büntessék meg]]” → „Parancsolta, [[hogyki ellenszegül,] [büntessék meg]]”. Azaz: főmondat [[+ *hogy* [+ *ki* + mellékmondat2] + mellékmondat1]] → főmondat [[*hogyki* + mellékmondat2] + [mellékmondat1]]. Ez – ahogy a séma is mutatja – például tárgyi alárendelések esetében lehetséges: *adyad the alázatoydnak | hogý kýk ewtheth ýgazaan ystenzýléýnek hýzýewk ew the nálad walo esedezeesywel megh segeýthessewnk* (FestK. 200–1); *iftennek ygaffaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykora tehetto volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat* (PéldK. 84–5). Előfordul célhatározós szerkezetekben is: *the zolgaýdnak býneýth meg bochassad | hogý kýk theneked mý mýwelkedethynkbevl nem kelhethewnk | [...] mý wronk yesus christusnak esedezeese mýath ýdwezewlýewnk* (FestK. 136–7); *zolganak zemelyet veue fel : [...] hogý býnekkel meg hortal ýdwezewlýewnk* (HorvK. 43). Egyes mondatok a kétféle értelmezés határesetét mutatják: *Ne zenvegged vram meg halný a fýat annýa nekywl Hogh kýknek eegh wolt myndenkoron eez velagba elethok Ezzenkeppen legon halalokees monnofeelnek eggh* (WinkIK. 83). A szövegalkotó a *hogy* újbóli kitételével biztosíthatta, hogy a *hogy* + *ki*-t ne értelmezze az olvasó egy egységnek: *mire nem adad avagh arulad el annýat fyawal ozve hog kýknek el valhatatlan ees feselhetetlen oromok hog az zerelm ygenlo lenne monno kennýanak* (WinkIK. 144).

A gyakori beékelődés nyomán keletkező újraelemzés lehetséges forrás, és a folyamat bele is illik az összetett kötőszók kialakulásának egyik ismert (és a dolgozat bevezető részében is bemutatott) grammatikalizációs típusába. Tényleges lefutását azonban nem lehet igazolni – a fentebbi példák is csak a forrásvidéket szemléltethetik. Az újraelemzés eredménye valójában akkor simul be a korszak *hogyki* kötőszó szerkezeteinek a sorába, amikor a tagmondatok sorrendje megfordul, hiszen a *hogyki*-vel kapcsolt mellékmondatok tipikusan a főmondatok után állnak. Akkor viszont már a – másféleképpen is létrejehetett – eredményt látjuk; a feltételezett újraelemzés tehát folyamatában nem ragadható meg. Ezért az e pontban bemutatottak inkább csak eshetőségként, semmint érvényes magyarázatként regisztrálhatók.

4. Időbeli és gyakorisági vonatkozások. A *hogyki* típusú összetételek második tagja a vonatkozó névmási kötőszók történetének korai jellemzőit mutatja. Két meghatározó jegye is arra vall, hogy az összetétel kialakulását a korai időszakban kell keresni. Az egyik: a [–] élő jelentésgyűjő alaptagok mellett is elsősorú többségben van a *hogyki* (a *hogymi* és a *hogymely* ellenében). A másik: a vonatkozó névmás előtag nélkül állandósult a kötőszóban.

Mivel használata a kései ómagyar legelején, a JókK.-ben már megfigyelhető, feltehető, hogy létrejött a korai ómagyar korra nyúlik vissza: *Azert zent atyanak mend ew tarfy kewzewl nem volt oly hogý ký inkab tudofbuoltuolna ew týtkyrol* (61); *czýnalna egý ekes helyet frater Egýednek*

yftenj nezeffre / *hogy ky lattauala holot mennyey edeffegeket nezhetne* (25). Az utóbbi mondat latin megfelelő nélküli, eltévedt tagmondat (a szövegkiadó megjegyzése szerint: fordítási zavarral terhelt környezetben álló, értelmetlen betoldás; P. Balázs 1981: 70). Vagyis a *hogyki* már a korai szövegalkotó önálló eszközkészletében is szerepel, és nemcsak a latin közvetlen befolyása alatt jön a tollára.

Bár a *hogyki* keletkezése tehát korábbra tehető, alig-alig bukkan fel a 16. század előtről fennmaradt kódexszövegekben. A JókK.-ben ritka; a FestK.-ben a mondatathár újraelemzésének szerkezeti forrása jelenik meg (pl. 50–1; 200–1); a MünchK. és a JordK. két olyan helyén (Lk. 12,2; 12,33), amelyek párhuzamában Sylvester Jánosnál az összetett kötőszó áll, egyszerű *ki* szerepel (ez azonban inkább Sylvester János megoldását emeli ki, hiszen más fordítások párhuzamos helyein is az egyszerű vonatkozó kötőszó található). A korai adathiány ugyanakkor nem jelenti feltétlenül azt, hogy a 16. század előtt kevesebbszer volt használatos a kötőszó (elég a fennmaradt források korlátozott számára gondolni). Emellett érdemes már itt utalni a későbbi források vizsgálata során szerzett tapasztalatra: a *hogyki* meglete vagy hiánya szerenként igen változó, tehát nagyon is lehetséges, hogy a fennmaradt korai szövegek alkotói nem koraiságuk, hanem egyéni választásuk alapján mellőzték a kötőszót.

A 16. századi szövegekben lényegesen nagyobb mennyiségben találhatók adatok. Ez a relatíve nagyobb mennyiség azonban valójában meglehetősen kis adatszámot jelent. A kései ómagyar korra vonatkozóan 100%-nak véve az összes vonatkozó névmási kötőszót – álljon önmagában vagy a *hogy*-gyal összetételt képezve – a *hogyki* típust mindössze 2,3% képviseli a kötőszó előfordulása szempontjából leggyakoribb mondatfajtaiban, a minőségjelzői (és értelmező jelzői) mellékmondatokban.⁹ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kötőszó – életrajzában teljes adatolható szakaszában – kifejezetten ritkán jelenik meg a leírt szövegekben.

Elterjedtsége ugyanakkor nagy szórást mutat a szerzők és szövegek között. Vannak kódexek (és még sokkal nagyobb arányban nyomtatott művek), amelyekben egyetlen *hogyki* sem található, másokban éppen csak fel-felbukkan a kötőszó. Míg vonatkozó névmási kötőszós szerkezet általában minden lapon több is előfordul, a *hogyki* esetében már az is figyelemfelkeltő, ha az adott műben átlagosan minden 25–48. (közepes méretű, illetve ilyenre visszavetített, hozzávetőleg 750–800 betűhelynyi szöveget tartalmazó) lapon találunk rá egy-egy adatot (VirgK., HorvK., DomK., CornK.); ahol pedig relatíve gyakorinak mondható, ott 7–12 laponként jelenik meg (PéldK., MargL.). A MargL. egészen kimagasló, 34-es összelemszámot ad, ez azonban a műben megjelenő vonatkozó kötőszós szerkezetek számához képest még mindig igen jelentős kisebbséget mutat (a vonatkozó kötőszók fölénye több mint hétszeres).

5. Mutakozik-e grammatikai tendencia a *hogyki*-típus használatában? A változatokkal kapcsolatban mindig az egyik legfontosabb kérdés: megragadhatók-e olyan sajátos szerkezeti jegyek, amelyek jelenlétében inkább az egyik variáns szerepel a másik ellenében? Vagyis kimutatható-e általános grammatikai tendencia, amely a nyelvhasználót arra készíti, hogy a *ki* ellenében a *hogyki*-t válassza?

A *hogyki* kialakulásának és átmeneti életben maradásának eddigiekben áttekintett lehetőségeit végigkövetve a fentebbiekben már kirajzolódott a válasz: a *hogyki*-t tartalmazó mondatokban nincsen az (utalószó +) alaptag + mellékmondat szerkezeteknek olyan sajátos közös jellemzője, amely előhívja (vagy legalábbis segíti), hogy a nyelvhasználó ezt a kötőszót válassza. Általános tendenciát tehát nem lehet megállapítani. Mint az előzőekben láttuk, különféle szerkezet típusokról beszélhetünk, ahonnan kiindulhattak azok az impulzusok, amelyek a *hogy*-ot és a *ki*-t összekapcsolódásra készítették. (Mivel a két leggyakoribb alárendelő kötőszó összetételéről és különböző típusú mondat szerkezetekről van szó, talán nem alaptalan többféle feltételezést is fenntartani.) Erőteljessé azonban egyik folyamat sem vált, mint fentebb már szintén volt róla szó, mindegyik érintett szerkezet típusban a *hogyki* messze kisebbségben lévő mellékvariáns maradt. A szabad váltakozás akár a közvetlen mondatkörnyezetben is tetten érhető: *Eljewe az halalt ky myndennel rettenetesb mafodykat az yewuendew yteletewt hogy ky ygen felelmes* (PéldK. 73); *mierotttonk* (ti. hívatás irgalmasnak) / *kik vetkotttonk* · *es bynt tottonk* / *Auağ nemde ak az igazaknac vağee attyok hoğ kiknec o artatlansagoc* [...] *oluastatic* (NagyszK. 79–80). Szövegpárhuzamokban is ugyanígy megmutatkozik a váltakozás

⁹ A TNyT. 2/2. törzsanlyaga alapján (Dömötör 1995: 674, 692).

(1. fentebb is): Lk. 12,33: *Oll' erfiñeket ßerezetek magatoknak / hog' mell' ek meg nem oulnak* (SÚT. I. 103b) ~ *zerejy' etek ty'magatoknak fakokat ky'k megh nem awlnak* (JordK. 124vb).

6. Köthető-e regiszterhez, dialektushoz, műfajhoz? A változatokra vonatkozó másik legfontosabb kérdés: kapcsolódik-e a megjelenésük szociolingvisztikai vagy esetleg az irodalmi műfajok meghatározta tényezőkhöz?

Bár a *hogyki* ritka, a nyelvhasználati rétegeket illetően mégis igen széles a használati köre. Éppúgy előfordul a kéziratos irodalom korában született különböző műfajú egyházi szövegekben – imádságban, prédikációban, legendában, traktátusban, passióban –, mint a nyomtatott művek korszakában keletkezett művekben is (prédikációban, szépprózában, énekekben stb.). Versben és prózában, latinból fordított és magyar nyelven fogalmazott mondatokban is megjelenik. Ez utóbbit példázza a következő mondatpár: *vagyjon magerorzagban vj zent · zent margyt azzon · bela kyralnak leany'a · hog ky tezen nagysok chodakat* (MargL. 186) ~ *vos habetis novam sanctam in Hungaria, sanctam Margaretham, filiam Belae regis, quae facit multa miracula; Ez vala ez soror evrsebet · hog ki zent margyt azzonak tarsa vala* (MargL. 209; latin forrásmondat nélkül). A *hogyki* szabad kezeléséről tanúskodik továbbá, hogy a fordító latin szözerkezetek magyar mellékmondattá alakításakor is a vonatkozó kötőszó alternatívájaként számol vele: *Vala egy soror ez clastromban · hog ky vala ieles nemes nemzetbevl tamaduan* (MargL. 117) ~ *Quaedam etiam altera virgo sanctimonialis eiusdem per omnia conditionis; Egy nemevnevev mukas ember · hogy ky pinter es alc* (MargL. 139) ~ *laborator quidam artis carpentariae*. A magyar nyelven fogalmazott szövegek sorában – a magánéleti regiszter részeként – misszilisekben is feltűnik, nemesekében éppúgy, mint alacsonyabb származásúak által írtakban vagy íratottakban. Használata generációktól sem feltétlenül függ: 1559: *Jól lehet itt az királyné asszony udvarába mondak egy embert, hogy ki igin esmér az szemfájdalomról* (Nádasdy Tamás; írnoka által; NádLev. 42); 1569: *ú utánok jűnek szekerek, hogy kik annyi érő török marhát hoznak* (Nádasdy Ferenc saját kezűleg; NádLev. 209).

A kötőszó tehát nem mutatkozik regiszterfüggőnek, és használatát nem határozza meg sem a szöveg műfaja, sem keletkezésének módja (fordítás-e vagy fogalmazvány). Megjelenése a szerző egyéni választásán múlik. Megfelelő mennyiségű adat hiányában nem lehet állást foglalni abban a kérdésben, mennyiben meghatározó a szerző dialektusa. A színes paletta ismerhető része földrajzilag is meglehetősen széles körű elterjedtséget sejt (Pest–Buda, Dunántúl, Tiszántúl, Felvidék stb.).

Egy elem széles köri, mégis szórványos jelenléte kétféle feltételezést is meg szokott engedni használatának eredetével kapcsolatban. Vagy a szóbeliség a forrás, vagy pedig bizonyos írásos hagyomány szüremkedik be szórványosan a fennmaradt szövegekbe. A *hogyki* esetében ez utóbbi látszik elfogadhatóbb feltételezésnek; mind a történeti nyelvérzék sugallta intuíció, mind a feltételezhető latin fordítási hatás, mind pedig a 16–17. század fordulója körül megszűnő használat ellene szól annak, hogy a *hogyki*-ben a szóbeliség elterjedt, virulens elemét gyanítsuk.¹⁰ A levelekbeli – különben szintén szórványos – jelenléttel nem lehet érvelni a szóbeliség mint forrás mellett, tekintettel arra, hogy a misszilisek szövegeinek megfogalmazói is sokban magukon hordozták a tanult latin nyelvi minták hatását. (Az egyetlen perszövegbeli adatot és a hozzáfűzöttet l. Dömötör 2014: 58)

Az elemet a legtöbb szövegalkotó mellőzte (esetleg csak véletlenszerűen írta le), másoknak gyakrabban jött a tollára. Emellett bizonyos iskolák is teremthettek mintát a terjesztéséhez; ahogyan például rendszeresen jelen van Nyulak szigeti domonkos és az óbudai klarissza kódexben, Bornemiszánál és bizonyos személyek missziliseiben.

7. Kódexadatok tanúsága.¹¹ – A kódexekben vizsgálva a kötőszót, felmerülhet a kérdés: a szövegek keletkezésének mely fázisából származhatnak az adatok? Ismeretes, hogy a grammatikai döntéseket általában a szöveg fordítója, átdolgozója hozza. Úgy tűnik, nincs ez másképp a *hogyki* esetében sem; az egyszerű – a szövegformálással nem foglalkozó – másolók nem avatkoztak a használatába.

¹⁰ Bár korábban elképzelhetőnek tartottam a szóbeliséget is mint forrást (Dömötör 2011: 103), Korompay Klára és Haader Lea – előadásomhoz való hozzászólásukban elhangzott és e mondat első két érveként beépített megállapításai – meggyőztek ennek kevésbé valószínű voltáról.

¹¹ A cikk hátralévő részének megállapításait l. az adatok elemzésével kifejtve: Dömötör 2011: 103–7.

(Illetve drasztikusan biztosan nem; teljességgel kizárni nem lehet, hogy olykor esetleg lefaragtak a létszámukból, vagy – bár ez még kevésbé valószínű – megszaportították őket.) A kötőszóval kapcsolatos másolói javítások is arra utalnak: a másolók törekedhettek az elem hűséges megőrzésére (MargL. 136, VirgK. 16, 35, ThewrK. 2).

Párhuzamos szövegek is árulkodhatnak arról, hogy az egyszerű másoló valószínűleg tiszteletben tartja a fordító által használt *hogyki*-t, míg a fordítás átdolgozója esetleg beavatkozik a használatába. A Szent Brigittának tulajdonított imafüzér változataiban¹² – a nyolcból három testvérszöveg és két „unokatestvér-szöveg” kínál itt tanulságokat – értékes megfigyelések tehetők a kötőszó jelenlétével vagy jelen nem létével kapcsolatban. Az egyik helyen a szövegszalag mindegyik darabjában szerepel a kötőszó, amely így az ősváltozat híven továbböröklődő hagyatékának mutatkozik (GyöngyK. 16; PozsK. 10; ThewrK. 18; CzechK. 21; LázK. 173). Egy másik helyen kizárólag a testvérszövegek (GyöngyK. 7; PozsK. 1; ThewrK. 2), egy harmadikon viszont kizárólag az „unokatestvér-szövegek” (CzechK. 34; LázK. 182) tartalmazzák a *hogyki*-t, ami arra vall, hogy az ősváltozat első átdolgozója – az „unokatestvér-szövegek” felmenőjének szerzője – egyszer eltüntette, máskor pedig éppen ellenkezőleg: behozta a *hogyki*-t az ősváltozat kötőszómegoldásához képest.

7.1. A *hogyki*-típus és a szöveg-hagyományozódás általánosabb kérdései. Egy-egy kódex keletkezéstörténetéről árulkodni tudnak olyan grammatikai jelenségek, amelyek használatában a szerzők között eltérés figyelhető meg.

A *hogyki* előfordulásának / elő nem fordulásának megfigyelése segíthet mindenekelőtt olyankor, amikor az a kérdés, hogy az egy kódexben, egy kéz másolataként fennmaradt többféle szöveg közös vagy különböző fordítói eredetű-e. Korábban csak a tartalom alapján megtett feltételezés volt, hogy a VirgK. törzset alkotó különböző műfajú, rövidebb-hosszabb művek azonos fordítótól, míg a további szövegek ettől különböző forrásból származhatnak (Kovács 1990: 21 és az ott hivatkozott irodalom). A *hogyki* előfordulási nyelvhelyzetét is szolgálhat, mivel a kötőszó éppen a kódex törzsszövegében fordul elő rendszeresen, míg a többi (máshonnan származó) szövegben nem használatos. A két részből összekapcsolt MargL.-ről úgy tartják: latin előzményszövegének kompilátora már minden bizonnyal egybeszította a két művet (l. pl. Klaniczay T. 1994: 46–8, Klaniczay G. 1999: 22–3). A szöveg teljes terjedelmében rendszeresen előkerülő *hogyki*-k annyit mindenesetre igazolhatnak, hogy egyazon fordító dolgozott a Ráskay Lea másolta mű eredetijének egészén.

A *hogyki* előfordulásának / elő nem fordulásának regisztrálása hozzájárulhat továbbá azon művek létrejöttének vizsgálatához is, amelyeket folytatólagosan másoltak le különböző kezek. A PéldK. első nagy tartalmi egységét két másoló jegyzi (a kódex felépítéséről: Bognár–Levárdy 1960: 283–91); a *hogyki* attól a laptól kezdve jelenik meg, amelyen a második kéz elkezdte a másolást. A kétféleség oka talán a fordítói munkafolyamatban, illetve az alkotó és az első scriptor együttműködésében kereshető. (Miközben a jelenség ritka volta óvatosságra kell, hogy készítsen.) Ez a kéz a szigeti kolostor lelki életét irányító férfi szerzetes lehetett, akinek munkássága túlmutat egy egyszerű másolóén (i. m. 291, 289, 11). Lehetséges tehát, hogy a leirat elkészítését megelőzően a szövegformálásban is aktívan részt vett – és változtatásai egyikeként kiiktatta az eredetileg leírt, de általa nem kívánatosnak ítélt kötőszót; amikor átadta a másolást a második kéznek (Ráskay Leának), ez a fajta kontroll megszűnt. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a *hogyki*-k kifejezetten Ráskayra jellemzőek – feltűnő, hogy az általa másolt többi kódex is viszonylag sok *hogyki*-t tartalmaz –, hiszen közismerten az ő munkássága sem merül ki az egyszerű másolásban. Igaz ugyan, hogy a tollat majd tőle átvevő harmadik kéz is használja a *hogyki*-t; erről a kézről viszont tudható, hogy Ráskay szellemi hatása alatt dolgozott (Haader 2004: 204).

Egyetlen nyelvi jelenséghez kapcsolódó megállapítások önmagukban aligha tisztázhatnak a kódexek (elő)életére vonatkozó, sokismeretlen kérdéseket. A *hogyki* típus használatában – mint már szó is volt róla – a Nyulak szigeti kódexek járnak az élen, de az óbudai kódexek is kitűnnek. Talán vélelmezhető az adott kolostor belső fordítóinak egymásra is ható nyelvszokása, de a két kolostor egymásnak másolásra kölcsönadott könyvei akár át is vihették a nyelvhelyzeti szokásokat egyik helyről a másikra.

¹² A szövegváltozatok keletkezéséről, leszármazásáról l. Lázs 1991: 110 és kk.

8. Összegzés. A írásbeliségben a 15. század és a 16–17. század fordulója közötti időből adatható *hogyki* kötőszó keletkezése elsősorban a *hogy* terjeszkedésével függhet össze. A *hogy* elkezdett ráterjedni azokra a szerkezetekre is, amelyek élén eredendően vonatkozó kötőszó állt (a folyamatnak különböző okai lehettek). A két kötőszó együtteséből adódó *ki ~ hogyki* kötőszóváltozatok mellett bizonyos szerkezet típusokban a *ki ~ hogy ~ hogyki* hármas váltakozás jöhetett létre.

A *hogyki* ritka elem maradt. Használatában nem tapinthatók ki sem grammatikai, sem szociolingvisztikai tendenciák. Felbukkanása a szövegalkotó egyéni választásán múlik, amelyben esetleg mintakövetés nyomai is megfigyelhetők. Ez utóbbiak miatt a kötőszó jelenlétének / jelen nemlétének vizsgálata a kódexek szövegahagyományozódásának általános kérdéseire is szolgáltathat adalékokat.

A források datálása és rövidítésük feloldása:

- BSvKL. = Battyhány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (szerk.: Terbe Erika, MNyT., Budapest, 2010).
- CornK. = Cornides-kódex, 1514–1519.
- CzechK. = Czech-kódex, 1513.
- DomK. = Domonkos-kódex, 1517.
- ÉrsK. = Érsekújvári kódex, 1529–1531.
- FestK. = Festetics-kódex, 1494 előtt
- GyöngyK. = Gyöngyösi kódex, 16. sz. eleje
- Hoffgr. = Hoffgreff-énekeskönyv, Kolozsvár, 1554–1555.
- HorvK. = Horváth-kódex, 1522.
- JobbL. = Jobbágylevelek (MNy., több évfolyam; közli: Eckhardt Sándor).
- JókK. = Jókai-kódex, 1370/1448.
- JordK. = Jordánszky-kódex, 1516–1519.
- KrizaK. = Kriza-kódex, 16. sz. eleje
- LázK. = Lázár-kódex, 16. sz. első negyede
- LevT. = Magyar Levelestár I. (szerk.: Szalay Ágoston, Pest, 1859).
- MargL. = Margit-legenda, 1510.
- MüncK. = Münchener kódex, 1416/1466
- NádL. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése (szerk.: Kákonyi Árpád – Szalay József, MTA, Budapest, 1882).
- NagyszK. = Nagyszombati kódex, 1512–1513.
- Ozor. = Ozorai Imre vitairata, Krakkó, 1535.
- Örd. = Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek, Sempte, 1578.
- PéldK. = Példák könyve, 1510.
- PozsK. = Pozsonyi kódex, 1520
- SÚT. = Sylvester János: Új Testamentum, Újsziget, 1541.
- Száz. = Századok. (A Magyar Történelmi Társulat közlönye.)
- SzékK. = Székelyudvarhelyi kódex, 1526–1528.
- ThewrK. = Thewrewk-kódex, 1531.
- TKr. = Tinódi Lantos Sebestyén: Krónika, Kolozsvár, 1554.
- VirgK. = Virginia-kódex, 16. sz. eleje

Változó évszámú szövegek (levelek) esetében az évszámokat az adatok társaságában közlöm.

SZAKIRODALOM

- Bácskai-Atkári Júlia 2013. *A véges alárendelő összetett mondatok története*. Kézirat. 265–312.
- Batta Béla 1908. *A melléknévi mondatok népies használata*. (Nyelvészeti Füzetek 51) Athenaeum, Budapest.
- Bognár András–Levárdy Ferenc 1960. *Példák Könyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Diesel, Holger 1999. *Demonstratives: form, function, and grammaticalization*. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam.
- Dömötör Adrienne 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rác Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 666–79; 686–92.
- Dömötör Adrienne 2001. *Gyöngyösi kódex*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2006. Az álljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 37–45.
- Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 38–63.
- Dömötör Adrienne 2011. Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg. In: Csiszár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai tanszék, Budapest, 101–8.
- Dömötör Adrienne 2014. A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszófajta az ómagyar korból. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 41–61.
- É. Kiss Katalin 1998. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 127–55.
- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relativum mondattanából*. (Nyelvészeti Füzetek 43) Athenaeum, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1992. A vonatkozó névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 524–43.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rác Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 506–665.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 77–87.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Juhász Dezső 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 786–94.
- Kenesei István 1992. Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Stukturális magyar nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–91.
- Klanciczay Gábor 1999. Előszó. In: Bellus Ibolya–Szabó Zsuzsanna (ford.): *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szenté avatási pere*. Balassi Kiadó, Budapest, 7–23.
- Klanciczay Tibor 1994. *A Margit-legendák történetének revíziója*. In: Klanciczay Tibor–Klanciczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum Kiadó, Budapest, 17–91.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan 3*. MTA, Budapest.
- Kovács Zsuzsa 1990. *Virginia-kódex*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lázcs Sándor 1991. *Szövegagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1963. *A magyar nyelv következményes mondatai*. (Nyelvtudományi Értekezések 39) Akadémiai Kiadó, Budapest. 44–5, 85–7.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók 2*. Az MTA Könyvkiadó hivatala, Budapest. 85–9, 177.

Dömötör Adrienne
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

**A chapter from the history of extinct conjunctions:
the emergence and use of *hogyki* ‘that who’**

The emergence of complex Hungarian conjunctions involving a sequence of *hogy* ‘that’ and a relative pronoun is normally assumed to have been based on situations in which the two conjunctions happened to occur adjacently at the beginning of certain types of clauses and their use subsequently spread on to other constructions as a unit. Other assumptions claim that *hogy* started its career as a general marker of subordinate clauses or that it may have served as reinforcement of the relative pronoun that may not have been quite differentiated from general pronouns at the time. In addition, another known mechanism of the emergence of compound conjunctions, clause boundary shift/reanalysis, has also been suggested as potentially giving rise to this type of conjunctions.

In the present paper, I confront the above possibilities with the picture that emerges from the data and study grammatical, temporal, and register-based prerequisites of the use of these conjunctions. I also seek answers to the issue of why *hogyki*, attested in written sources between the fifteenth and the late sixteenth centuries, remained infrequent throughout. I conclude that the emergence of *hogyki* may be primarily related to the spread of *hogy* ‘that’. Along with the variants *ki ~ hogyki*, some constructions offered a possibility for a three-way alternation of *ki ~ hogy ~ hogyki*. The occurrence of *hogyki* is based on an individual choice of the creator of the text, perhaps coloured by traces of pattern conformity. Due to the last-mentioned factor, the investigation of the presence vs. absence of *hogyki* may give us evidence concerning general issues of the textual descent/succession of codices.

Keywords: 15th–16th-century Hungarian, history of conjunctions, alternation of conjunctions, the conjunction *hogy* ‘that’, relative pronoun, codices, translation literature.

A „szabályosság ~ szabálytalanság” jelentése a morfológiában

1. Bevezetés

A természetes nyelvek szerkezete nem minden esetben következetes, szabályszerű. A nyelvi mintázatokban ugyan felfedezhetők olyan összefüggések, tendenciák, amelyek alapján szabályok állíthatók fel, de ezek a szabályok szinte sohasem kivétel nélküliek: úgy tűnik, több-kevesebb szabálytalan forma minden természetes nyelvben található. Ezek a formák megkülönböztetetten fontos szerepet játszanak a grammatika rendszerében, ugyanis „a kivételek és az átmenetek sokszor bonyolult, összetett nyelvi folyamatokat tükröznek, amelyek túlmutatnak egy-egy adott kategória határain, és jellemzőek lehetnek az egész nyelvi rendszerre” (Keszler 2002: 22).

Jelen tanulmányban a „szabályosság ~ szabálytalanság” értelmezésével, a szabálytalan formák számbavételével és csoportosításával foglalkozom, valamint arra a kérdésre keresem a választ, mi a különbség a „szabályos”-nak, illetve a „szabálytalan”-nak tekintett alakok, szerkezetek között, elsősorban morfológiai szempontból. Nem mellesleg arra is kíváncsi vagyok, vajon az elméleti megállapítások képesek-e termékenyítő hatást kifejteni a nyelvoktatás gyakorlatára, az elmélet alkalmazása vajon hozzájárul(hat)-e a nyelvelsajátítás eredményesebbé tételéhez.

2. A „szabályosság” és a „szabálytalanság (rendhagyóság, irregularitás)” jelentése

A szabályosság a morfológiában mindig a szótövek és a toldalékok többsége által követett viselkedéssel függ össze: azt tekintjük szabálysónak, ami gyakori, ami termékeny mintát ad az újabb